

Стрішенець Олена – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки природокористування та економічної теорії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Стан та перспективи землекористування в Україні: порівняльний аналіз й інтенсифікуюча політика

Визначено сучасні проблеми сталого землекористування України, проаналізовано структуру земель різного функціонального призначення земельного фонду України станом на 1 січня 2015 р., здійснено порівняння площі сільськогосподарських угідь України та західноєвропейських. Окреслено зміни міст протягом 1994–2012 рр., встановлено причини, запропоновано напрями інтенсифікації землекористування на основі регіональних особливостей.

Ключові слова: стале землекористування, землі, земельний фонд, нормативно-грошова оцінка, природо-зберігальні методи господарювання, еколого-економічна оцінка ґрунту, земельні ресурси.

Постановка наукової проблеми та її значення. Господарський розвиток супроводжується комбінацією ресурсів та має на меті втамування соціальних потреб через вироблення товарів і надання послуг для кінцевого результату отримання доходу. Нерідко це досягається через недотримання умов раціональної поведінки господарюючого суб'єкта та нераціонального й неефективного використання ресурсів. Оскільки земля – один з основних компонентів природних ресурсів, масштаби її використання співвимірні з умовами господарювання та існування людства загалом. Але прикро констатувати той факт, що останнім часом ситуація щодо володіння, користування розпорядження землею залишається надзвичайно складною проблемою та невідкладно потребує свого розв'язання. Тому потрібно визначити особливості землі та її регіонально-територіальні властивості, окреслити низку проблем щодо її раціонального використання й врегулювати основні способи інтенсифікації землекористування в Україні.

Найгострішими проблемами сталого землекористування в Україні є:

- недовершеність процесу реформування економічних і правових відносин власності;
- непорядкованість системи державного управління у сфері використання та охорони земель, земельного законодавства й інфраструктури ринку землі;
- відсутність економічного мотивування та стимулювання, використання й охорони земель, підвищення родючості землі;
- нефункціональність контрольно-експертних служб щодо раціонального землекористування.

Аналіз досліджень цієї проблеми. З огляду на важливість та роль сталого землекористування в господарському розвитку нашої країни вищезазнані проблеми досліджувалися в працях О. Татаріно, Л. Грановської, О. Морозової [5, 6, 7]. Аналіз земель різного призначення земельного фонду подано в Державному земельному кадастрі України.

У працях науковці розглядали проблеми землекористування, пропонували найрізноманітніші способи екологізації рекультивованих і деградованих земель, використовували зарубіжний досвід. Утім недостатньо уваги приділено перспективам сталого землекористування на основі інтенсифікуючої політики макроекономічного спрямування з урахуванням регіонального складника.

Мета дослідження – визначення теоретико-практичних напрямів розроблення уніфікованої інтенсифікуючої політики сталого землекористування України та її врегулювання на основі регіональних особливостей.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Щодо особливостей землекористування потрібно відзначити, що Україна володіє значними земельними ресурсами. Земельний фонд складається із земель різноманітного функціонального призначення. Станом на 1 січня 2012 р. земельний фонд складав 60354,8 тис. га, або майже 6 % території Європи, із яких 42,78 млн га – сільськогосподарські землі (рис. 1) [1].

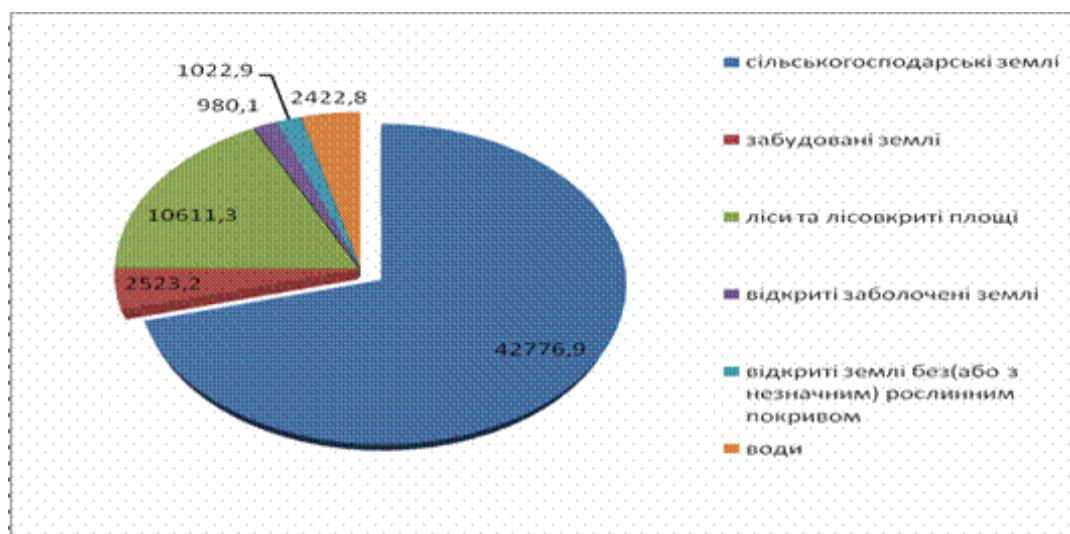

Рис. 1. Структура земельного фонду України

У ґрунтовому покриві України переважають чорноземи, займаючи 27,8 млн га, із яких 22 млн га – це орні землі.

Чорноземи відрізняються від інших типів ґрунтів великим запасом гумусу, який забезпечує високий рівень потенційної плодючості, сприятливі для розвитку та росту рослин повітряні й водні режими, відмінну структуру ґрунту, оптимальний кислотно-лужний баланс. Зникнення чорноземів – серйозна проблема для України. За прогнозами різних учених, українська земля спроможна нагодувати 300 млн осіб. Це можливо завдяки комплексу заходів, на першому місці серед яких – відновлення родючості землі, оскільки за 100 років вона знизилася на 2 % із 10–12 % гумусу. Зараз побачити український чорнозем можливо лишень у Парижі в Інституті ім. Л. Пастера.

Найзагрозливіший стан сільськогосподарських угідь у Кіровоградській, Донецькій, Харківській, Луганській, Чернігівській і Полтавській областях.

На 50 % освоєних площ схилів розвиваються зсуви, надто в Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Одеській, Харківських областях.

Україна має достатньо рапсу (основна сировина для виробництва біодизелю, значна частина якого експортується в країни Європи). Водночас посіви рапсу виснажують українські ґрунти: за період вегетації рапс споживає в 1,5–2 рази більше води, ніж зернові культури. Він вимагає додаткового підживлення ґрунту мінеральними добривами. Використання цього різновиду є доречним в Україні, оскільки біодизель – екологічно чистий вид палива, яке отримують із рослинної олії чи тваринного жиру й використовують для заміни нафтового дизельного палива. Це альтернативне автомобільне паливо.

В Україні з 2007 р. уведено в експлуатацію заводи з виробництва дизельного біопалива в смт Сарина (Одеська обл.) та поблизу Херсона потужністю 0,90 та 10,0 тис. тонн на рік. У м. Дніпропетровську спеціалістами ВАТ «БіодизельДніпро» розроблено технологію та устаткування для одержання олії для виготовлення біопалива. Плануються подібні будівництва у Вінницькій, Полтавській, Дніпропетровській, Житомирській, Сумській, Хмельницькій та Івано-Франківській областях. Уже збудували завод у Запорізькій області.

В Україні рапсову сировину можна застосовувати у виробництві маргарину, у металургійній, миловарній, шкіряній і текстильній промисловості. Отже, під сільськогосподарськими угіддями в Україні задіяно 19 %, порівняно із загальноєвропейськими країнами. Розрахунок на душу населення площі сільськогосподарських угідь в Україні – найвищий серед європейських країн – 0,9 га, у т. ч. 0,7 га ріллі (проти середньоєвропейських показників 0,44:0,25 га, відповідно). За різними експертними оцінками, площа чорноземів України становить від 15,6 до 17,4 млн га, або близько 8 % світових запасів. На початок 2010 р. нормативна грошова оцінка земельних ресурсів України становила 570 трлн грн [2].

Сільськогосподарські землі складають вагомую частину земельної площі (70,9 %, або 42 776,9 тис. га), мають у своїй структурі 68,9 % сільськогосподарських угідь, із них на ріллю припадає 53,8 %, 9,1 % – пасовища, 4,0 % – сіно паші, 1,5 % – багаторічні насадження, 0,5 % – перегній.

Ситуація сільськогосподарського освоєння земель у регіонах України характеризується інтенсивним обробітком ріллі та представлена на рис. 2. [3; 4].

Рис. 2. Структура сільськогосподарських угідь України

Лісисті території займають 17,6 % території країни, забудовані землі – 4,2 %, території, укріті поверхневими водами, – 4,0 %, заболочені землі – 1,6 %, відкриті землі без рослинного покриву або з незначним земельним покривом – 1,7 %.

Для порівняння зрушень у землекористуванні окремих категорій угідь порівнюємо склад і структуру земельного фонду країни в динаміці показників із 1994 до 2012 рр. за даними Держкомземагентства (рис. 3).

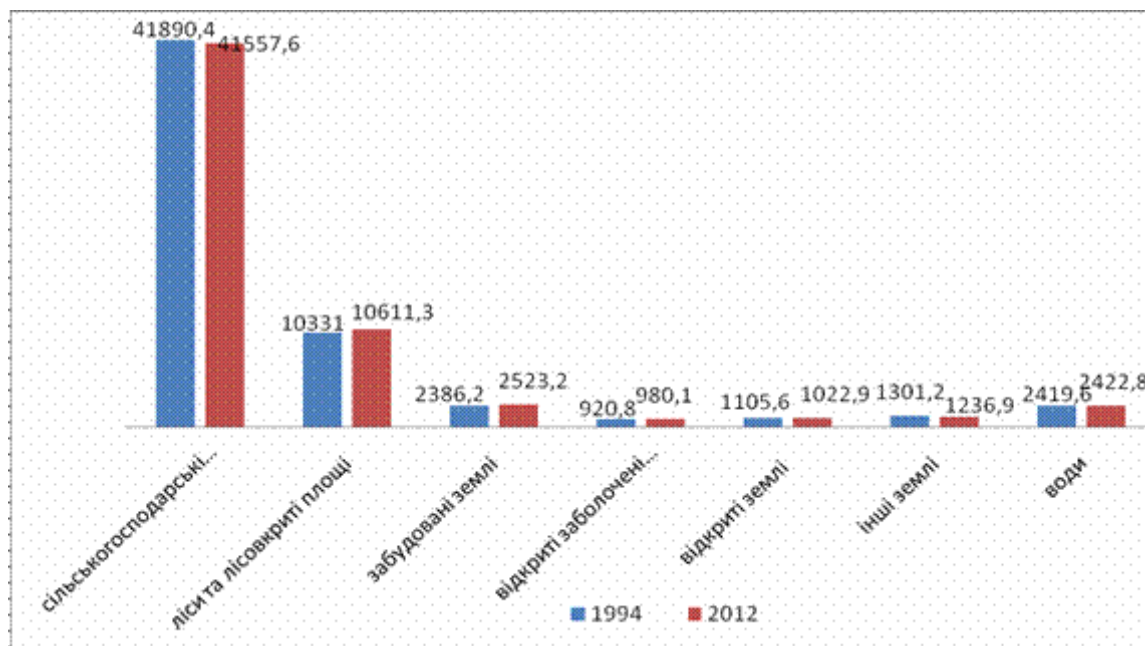

Рис. 3. Динаміка зміни земельного фонду України

Упродовж 1994–2012 рр. відбулися зміни й у структурі земельного фонду та землекористуванні.

Зокрема, площа сільськогосподарських угідь зменшилася з 41,89 млн га в 1994 р. до 41,56 млн га у 2012 р., тобто на 32,8 тис. га. Це пояснюється низькою інвестиційною привабливістю сільського господарства, вилученням с/г угідь під промислові та транспортні об'єкти. На жаль, ситуація станом на сьогодні характеризується подальшим зменшенням частини сільськогосподарських угідь.

Водночас частина забудованих земель збільшилася: із 2,39 млн га станом на 1994 р. до 2,52 млн га станом на 2012 р., тобто на 137 тис. га. Це пояснюється розширенням меж великих міст, збільшенням масштабів приватного будівництва поблизу міст. Ці процеси можна простежити в табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка зміни земельного фонду України

Основні види земельних угідь	1994		2012		Зміни 1994 ± 2012, тис. га
	площа, тис. га	%	площа, тис. га	%	
Сільськогосподарські угіддя	41890,4	69,4	41557,6	68,9	- 332,8
Ліси та лісовкриті площі	10331	17,1	10611,3	17,6	+280,3
Забудовані землі	2386,2	4,0	2523,2	4,2	+137,0
Відкриті заболочені землі	920,8	1,5	980,1	1,6	+59,3
Відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом	1105,6	1,8	1022,9	1,7	-82,7
Інші землі	1301,2	2,2	1236,9	2,0	-64,3
Води	2419,6	4,0	2422,8	4,0	+3,2
Разом територія України	60354,8	100	60354,8	100	

Із даних таблиці видно, що площа лісовкритих земель зросла з 10,33 млн га до 10,61 млн га, тобто на 280,3 тис. га. Це свідчить про заліснення малопродуктивних земель, що в подальшому дасть ефект у нарощуванні асиміляційного потенціалу територій та зміцненні функціонування агроландшафтів.

Площа водойм залишилася майже без змін і буде такою в найближчій перспективі.

Розподіл земель між власниками земель та землекористувачами свідчить про перевантаження земель сільськогосподарських підприємств, які становлять 28,7 % території. Лісогосподарські підприємства займають 14,2 %. У власності та використанні громадян перебувають 34,0 % загальної площі земель країни. Інші власники земель й землекористувачі становлять 23,1 %.

Слід відзначити, що територія України характеризується високим показником сільськогосподарської освоєності, що значно перевищує екологічну допустиму межу. Навіть при несуттєвому зниженні з 1994 до 2012 р. цей показник усе ж перевищує аналогічний у більшості країн світу. Орні землі європейських земель становлять 30–32 % загальної площі, у нас – 53,8 %.

На динаміку порушених, відпрацьованих та рекультивованих земель значною мірою вплинув екстенсивний тип землеробства.

Отже, залучення значних площ земель у господарський обіг пояснюється тим, що сільськогосподарське виробництво й проведення інших робіт, пов'язаних із використанням земельних ресурсів, не зазнали значного деструктиву й щодо наявності капітальних вкладень, вчасного поповнення оборотних фондів і державного замовлення.

У 1994–2013 рр. площа рекультивованих земель перевищувала площу як порушених, так і відпрацьованих земель, що давало можливість інтенсифікувати до продуктивного стану значні відпрацьовані землі, залучаючи їх у господарський кругообіг. У наступні роки ситуація помінялася таким чином, що площі відпрацьованих і порушених земель уже перевищували ті, які піддано рекультивації. Тому станом на 2012 р. площа порушених земель становила 135,5 тис. га, а відпрацьованих – 43,3 тис. га.

Найбільшими забруднювачами сільськогосподарських угідь є хлорорганічні пестициди, а найвищий рівень забруднення ґрунтів простежено в Конstantинівці, Маріуполі та Алчевську.

У житловому фонді міст і селищ України щорічно нагромаджується близько 40 млн м³ сміття, яке знешкоджується на 656 міських сміттєзвалищах та на чотирьох сміттєспалювальних заводах, стан яких, на жаль, не відповідає сучасним вимогам.

Неабиякої гостроти набрала проблема радіоактивних відходів. На атомних електростанціях накопичено тисячі тонн відпрацьованого ядерного палива, десятки тисяч кубометрів і десятки літрів рідких радіоактивних відходів. Зокрема, у промисловості, сільському господарстві, медицині та наукових закладах накопичено понад 100 тис. закритих радіоактивних джерел у підвалах і сховищах уранової, гірничодобувної й переробної промисловості.

Отже, важливим напрямом забезпечення ефективного землекористування в умовах сталого розвитку має стати інтенсифікуюча політика використання нових методів і способів відновлення та відтворення потенціалу сільськогосподарських земель.

Відсутність належних природоохоронних заходів спричинила зменшення обсягу будівництва проектерозійних гідротехнічних споруд.

Ураховуючи екологодеструктивний характер землекористування в Україні, що, на жаль, погіршує якісний стан ґрунтів, відзначили важливе значення проведення заходів вапнування й гіпсування. Проте дані табл. 3 свідчать про зменшення масштабів гіпсування та вапнування протягом 1996–2013 рр., оскільки колгоспи й радгоспи тоталітарної системи були основними землекористувачами та трансформувалися в нові організаційно-правові форми господарювання.

У зв'язку зі змінною економічною системою й форм власності та трансформацію в ринкову економічну систему відбулося фінансове розбалансування агроформувань, різко знизилась обсяги вапнування й гіпсування ґрунтів, а також відсутність спеціальних сивозмін, агролісомеліорованих, полезахисних заходів, що сприяло поступовому виснаженню родючого ґрунту, зменшенню вмісту гумусу, посиленню ерозійних процесів.

Негативним наслідком екологічної кризи в землекористуванні України стала Чорнобильська катастрофа, унаслідок якої порушилися сталій устрій та господарська діяльність 77 районів, а загальна площа найбільш забруднених угідь сягнула 4,6 млн га.

Оскільки техногенний і антропогенний вплив на земельні угіддя в кожному регіоні України різний, його обов'язково треба врахувати під час розробки перспектив розвитку екологізації сталого землекористування на основі регіональної особливості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Особливість екологізації землекористування – перехід від витривалого принципу природокористування до природозберігальних методів господарювання, відмова від екстенсивного розширеного споживання природних ресурсів, одержання максимальної корисності при мінімумі витрат сировини, що залучається в цей процес, і незначному порушенні середовища життя. Одним із таких напрямів є консервація земель – тимчасове або постійне виведення з господарського обороту (сільськогосподарського чи промислового) для відновлення родючості й екологічно задовільного стану ґрунтів. Прикладом може стати консервація земель Володимир-Волинського району Волинської області, переважаючий вид якої – сільське господарство, лісове та рибне господарство.

Для підвищення родючості землі важливе й потрібне накопичення вологи та її раціональне використання, особливо в степових районах зони, де здебільшого простежуємо дефіцит атмосферного зволоження. Для покращення водного режиму проводять зрошення чорнозему, створюють полезахисні лісові смуги. Особливу роль відіграють заходи із запобігання ерозії ґрунтів, забрудненню їх пестицидами, засоленню, що можливе під час зрошення.

Однією з актуальних проблем у сфері регулювання земельних відносин залишається проблема адміністративно-територіального устрою та встановлення меж населених пунктів, а зокрема:

- проведення об'єктивної, сукупної, нормативної грошової оцінки земель населених пунктів і земель несільськогосподарського призначення за межами населених пунктів;
- здійснення якісної еколого-економічної оцінки ґрунтів та сільськогосподарських угідь регіонів України;
- проведення земельної реформи зі збереження, відтворення, фінансування та забезпечення раціонального використання земельних ресурсів.

Умовою ефективного землекористування й отримання якісної та екологічно безпечної сільськогосподарської продукції є екологізація всіх циклів її виробництва за допомогою застосування ресурсозберігальних, екологічно безпечних технологій їх вирощування, виконання регламенту застосування хімічних засобів захисту рослин і мінеральних добрив селекції сільськогосподарських рослин з

урахуванням екологічного підходу, застосування заходів щодо охорони навколишнього середовища, утилізація відходів сільськогосподарського виробництва.

До забруднювальних речовин, спостереження за вмістом яких є обов'язковим, належать і важкі метали. Водно-фізичні властивості ґрунтів істотно позначаються на рухомості важких металів: у ґрунтах із низькою буферною здатністю кількість важких металів у рухомій формі буде більшою, ніж у високобуферних ґрунтах, а сама буферна здатність зумовлює захисні властивості сільськогосподарських ґрунтів.

Вирішення питання щодо екологізації технологій сільськогосподарських ґрунтів у землеробстві полягає в наданні пріоритетів органічним і важкорозчинним мінеральним добривам, використанні рослин з азотофікуючою дією, реутилізацією органічних відходів, активізацією діяльності ґрунтових мікроорганізмів, а також упровадженні науково обґрунтованих сівозмін, систем обробітку ґрунту та технологій і способів зрошення рослин.

Джерела та література

1. Статистика [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
2. Держкомзем України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://land.gov.ua>.
3. Держкомзем Волинської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zem.voladm.gov.ua>.
4. Держкомзем Рівненської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rivneobzem.gov.ua>.
5. Татаріно О. Л. Основні фактори сталого розвитку агроекономічних системі сільськогосподарських угідь / О. Л. Татаріно // Проблеми сталого розвитку України. – К. : БМТ, 1998. – С. 254–267.
6. Грановська Л. Екологізація землекористування – умова виробництва екологічно безпечної сільськогосподарської продукції / Л. Грановська, О. Морозов // Екологія і природокористування в системі оптимізації відносин природи та суспільства : матеріали міжнар. науково-аграрної конф. – Тернопіль, 2014. – С. 116–117.
7. Барановська Н. П. Чорнобильська трагедія : нариси з історії / Н. П. Барановська. – К. : Ін-т історії України НАН, 2011. – 254 с.

Стришенец Елена. Состояние и перспективы землепользования в Украине: сравнительный анализ и политика интенсификации. Определены современные проблемы устойчивого землепользования Украины, проанализирована структура земель различного функционального назначения земельного фонда Украины по состоянию на 1 января 2015 г., проведено сравнение площади сельскохозяйственных угодий Украины и западно-европейских. Определены существующие изменения городов в течение 1994–2012 гг. Установлены причины, предложены направления интенсификации землепользования на основе региональных особенностей.

Ключевые слова: устойчивое землепользование, земли, земельный фонд, нормативно-денежная оценка, природосберегающие методы хозяйствования, эколого-экономическая оценка почвы, земельные ресурсы.

Strishenez Olena. State and Prospects of Land Use in Ukraine: Comparative Analysis and Intensive Politics. There was defined modern problems of the stable land use in Ukraine, analysed the structure of lands with different functions be numbered among The Land Fund of Ukraine by the state on January, 1, 2015, realized the comparison of Ukrainian agricultural lands and those ones in the Western Europe. During the 1994–2012 it was described the existing changes, determined the reasons, suggested the ways of intensification for land use based on the regional peculiarities.

Key words: stable land use, lands, land fund, normatively-money estimation, nature keeping methods of manage, environmental and economical assessment of soil, land resources.